

ZGODOVINA SOLITRARN IN SMODNIŠNIC V LJUBLJANI IN NJENI OKOLICI

IVAN SLOKAR

Iznajdba smodnika v XIII. stoletju je imela ogromne posledice v vseh panogah, ki so jim razstreliva postala važen pripomoček, kot so to bili rudniki, kamnolomi in lov. Največjo prelomnico pa je povzročil smodnik na področju oboroženih sil, ker je omogočil prehod k strelnemu orožju. Poslednji razlog je bil odločilen, da je postala proizvodnja smodnika v Avstriji leta 1650 regal deželnega kneza. Od leta 1691 dalje so urejevali številni patenti proizvodnjo in razpečavanje solitra in smodnika. Proizvajalci so bili oproščeni vseh davkov in tudi carin za vse snovi, ki so jih v ta namen potrebovali. Delavci, zaposleni v smodnišnicah, so bili oproščeni rekrutiranja.

Novi zadevni predpisi so bili izdani 6. februarja 1742 (državni monopol za prodajo smodnika), 2. marca 1746, 28. julija 1747, 3. decembra 1747, 21. aprila 1750, 18. decembra 1756, 5. maja 1747, 1. septembra 1801 in 21. decembra 1807.¹ Od leta 1818 dalje so bile smodnišnice in vsa njihova poslopja oproščena vojaške nastanitve. Nov patent je izšel leta 1827. Od leta 1828 dalje niso bili več oproščeni vojaščine delavci, zaposleni v tej panogi proizvodnje.²

Za izdelavo smodnika je bil potreben soliter, t. j. kalijev nitrat (KNO₃). Tega so pridobivali na tako imenovanih solitrovih plantažah na ta način, da so skladali gnoj, zemljo in ruševine zidov in namakali to snov 2 do 3 leta z gnojnico. V tej mešanici se je nabiral soliter, ki so ga nato ekstrahirali z luženjem.

Tudi kopanje zemlje, ki je vsebovala soliter, je bilo cesarski regal. Vsakdo, ki se je nameraval s tem ukvarjati, je moral imeti dovoljenje dvorne instance. S takim dovolilom je smel po patentu cesarja Karla VI. z dne 30. oktobra 1734 kopati povsod v hišah, hlevih, graščinah, samostanih in vaseh, kjer je domneval, da je zemlja prepojena z gnojnico. Po končanem delu je moral postaviti stavbe v prejšnje stanje.³ S cesarskim patentom z dne 1. septembra 1801 so bile od tega izvzete bolnišnice, šole, državna poslopja, cerkve, župnijske stavbe in plemenitaške stanovanjske zgradbe, toda tudi pri vseh teh niso bili izvzeti hlevi in skednji. Povzročeno škodo so morali lastnikom poravnati.⁴ Smodnik je mešanica pulveriziranega solitra, žvepla in oglja. Za zdrobitev teh snovi v prah so uporabljali

mlinske stope, zaradi česar so imenovali smodnišnico »mlin za smodnik« (Pulvermühle) ali »stope za smodnik« (Pulverstampfe). Do srede XIX. stoletja je bil za smodnišnice v splošni rabi tudi vzdevek solitrarna.

V Ljubljani se 1. aprila 1532 prvič omenjajo stope za smodnik, ki so stale ob Gradaščici v Koleziji.⁵ Bile so mestna last. Magistrat je plačeval vsa popravila in je stope dajal v zakup. Ljubljanski magistrat je potreboval smodnik za svojega puškarja, ki je omenjen v knjigah mestnih izdatkov prvič leta 1581, in za svojo orožarno, ki je navedena v knjigah izdatkov leta 1584 (fol. 87). Poleg tega je obstajala še pred letom 1550 strelska družba s svojim streliščem, ki je potrebovala smodnik za svoje strelske vaje. Magistrat je kupil smodnik za svojo orožarno leta 1594 (knjige izdatkov 1594, priloga) brez navedbe dobavitelja. Šele od leta 1632 dalje so ohranjeni podatki o dobaviteljih. V letih 1632, 1634, 1635, 1647 in 1648 je dobavljal smodnik Jakob Haus, izdelovalec smodnika v Cerkljah. Leta 1635 so omenjeni kot dobavitelji poleg Hausa še Primož Torkalo, Matija Wobner, Gregor Podgoršek, Jurij Hudovernik, Primož Novak, Jurij Veslej in Kristijan Kindl brez navedbe kraja njihovega bivališča in nastitve njihovih stop. V letih 1637, 1638 in 1639 je kupil magistrat smodnik od smodnikarja Jurija Hudovernika, leta 1638 tudi od vdove Elizabete Čerin.

Od leta 1643 do leta 1651 je imel mestne stope v zakupu Jakob Augst, ki je dobavljal kot zakupnino letno 40 funtov smodnika v vrednosti 20 goldinarjev. Leta 1655 je kupil magistrat smodnik od smodnikarjev Martina Pilgrama in Valentina Bitnerja. Morda sta imela v zakupu mestne stope, ki jih je imel v letih 1655 do 1660 v zakupu Gregor Hudnik.

Podoba je, da zmogljivost mestnih stop v Trnovem ni bila zadostna za potrebe Ljubljane, ker je v letih 1663 in 1679 dobavil magistratu smodnik Adam Jeran, smodnikar v Kamniku. Leta 1665 je omenjen kot dobavitelj tudi smodnikar Primož Nagradnik, ki je imel v zakupu mestne stope. Na njegovo prošnjo, v kateri navaja, da smodnikarstvo ne uspeva, mu je magistrat dovolil, da se sme obenem ukvarjati v majhnem obsegu tudi s trgovino z mezlanom. Od

leta 1670 do 1672 je imel mestne stope v zakupu smodnikar Matija Jazbec (Jaswiz).⁶

Pred letom 1684 so bile mestne stope v Trnovem opuščene.⁷ Kraj, kjer so stale, se je imenoval odslej in še leta 1712 »pri starih stopah«, torej pri »bivših stopah«. Leta 1725 je plačal magistrat zidarje, ki so delali na zemljišču, imenovanem »smodniške stope«.⁸ Če navaja Vrhovnik, da se praharna omenja med leti 1748 in 1771 in da je stala blizu Tržaške ceste, sloni to na pomoti, ker se nanašajo te navedbe le na zemljišče, kjer je prej bila. Franc Sevšek je plačal za leto 1794 kot posestnik bivših smodniških stop z zemljiščem vred (von der vor Jahren gewesten nun aber abgekommenen Pulverstampf samt den dazu gehörigen Ackern) 4 goldinarje davka in isti znesek tudi v letih 1795—1798.⁹ Še leta 1821 se je reklo tam na »furfraršu«.¹⁰

Po opustitvi svojih stop, ki so imele le omejeno zmogljivost, je kupoval magistrat smodnik izven Ljubljane, in sicer leta 1699 v Solnogradu, 1710 pri Primožu Jeranu v Kamniku, 1716 in 1718 v Solnogradu, 1725 v Linzu, 1726 na Koroškem in v Gradcu, 1727 in 1728 v Gradcu, 1732 in 1733 pri izdelovalcu smodnika Janezu Juriju Geyerju v Mariboru. Leta 1740 je dobavil od zunaj 507 funtov finega topovskega smodnika Jernej Čebulj, tovarnar svile v Ljubljani.¹¹

Nekaj stop za smodnik je bilo izven Ljubljane. Leta 1717 so bili proizvajalci smodnika z lastnimi mlini v Strmolu, Kamniku in Žužemberku.¹² Iz poročila vicedoma z dne 20. aprila 1747 izvemo, da je bilo takrat na vsem Kranjskem le šest mlinov za smodnik. Josip Fajdiga je imel tak mlin v bližini samostana v Mekinjah, Matija Stamicer stope v Tuhinjski dolini pri Kamniku, Jakob Svalcina solitrarno in stope za smodnik v Javorniku, brata Janez in Tomaž Kavec solitrarno in smodnišnico v Kranjski gori, Urban Berliš stope za smodnik v Loki in Karel Šlajbah stope v Žužemberku. Drugih takih obratov ni bilo na Kranjskem, torej tudi v Ljubljani ne.¹³

Tudi kranjski stanovi so kupovali smodnik, ki so ga potrebovali za svojo orožarno in kot razstrelivo pri gradnji cest, izven Ljubljane in izven Kranjske, in sicer leta 1686 v Nürnbergu, 1701 v Solnogradu, 1735 in 1740 v Steyerju; do leta 1737 jim je dobavil od zunaj ravnatelj deželne suknarne na Selu pri Ljubljani Jože pl. Webern 1527 funtov smodnika, ašti dobavitelj je kupil leta 1743 za stanove smodnik v St. Gallenu v Švici, leta 1744 pa v Kirchdorfu v Zgornji Avstriji.¹⁴

Cesarski odlok z dne 6. februarja 1742 je odredil, da morajo vsi izdelovalci smodnika in solitra odstopiti vso produkcijo erarju, ki jim je plačal le proizvodne stroške. S tem je bil uveden državni monopol za prodajo smodnika.¹⁵ Od tega časa dalje je kupoval ljubljanski magistrat smodnik od cesarskega prodajalca smodnika (Pulverfaktor), oz. od ces. kr. urada za smodnik in soliter, od leta 1762 dalje pa pri cesarskem inšpektorju za smodnik. To funkcijo je imel od leta 1762 do 1775 Anton August Kappus pl. Pichelstein.¹⁶

Po opustitvi mestnih stop za smodnik v Trnovem je bil Kappus prvi, ki se je lotil postavitve smodnišnice v Ljubljani. Rojen leta 1724 je postal že v mladih letih (1762) cesarski smodnišni in solitrski nadzornik za Kranjsko v Ljubljani, gotovo iz razloga, ker je sam pred tem letom postavil tri smodnišnice. Leta 1756 je namreč vložil prošnjo na ljubljanski magistrat, da bi mu dobavile mestne opekarne po meščanski ceni 6000 zidakov za postavitev smodnišnice na prostoru za meščanskim streliščem. Dne 28. maja 1756 mu je bila dovoljena dobava, toda ne po meščanski, temveč po nekoliko višji mestni osnovni ceni.¹⁷

Nato je Kappus postavil smodnišnico v Ljubljani v Poljanskem predmestju št. 78 (danes Streliška ulica 18) in še dve v bližini Ljubljane. Dne 28. junija 1762 je zaprosil za carine prost uvoz žvepla, in sicer 90 centov na leto za svoje tri smodnišnice.¹⁸ Od omenjenih dveh tvornic izven Ljubljane je bila ena v Sostrem, druga pa v Šent Lenartu pri Sostrem.¹⁹ Kljub temu, da si je izposloval Kappus v letih 1775, 1780 in 1783 državna posojila, se je tudi pri zasebnikih tako zadolžil, da je prišel leta 1788 v konkurz. Solitrarno v Ljubljani je kupila dne 16. aprila 1790 mestna občina ljubljanska.²⁰ Ta tvornica je zaposlovala v letih 1795 in 1796 enega mojstra in štiri pomočnike.²¹ Podoba je, da je ljubljanska solitrarna kmalu nato prenehala, ker se ne navaja več. Omenjeni dve smodnišnici izven Ljubljane sta pa postali last Kappusove stečajne mase. Kappus je umrl 12. julija 1798.

V tem času Napoleonovih vojn je pri-manjkovalo v vsej Avstriji smodnika. Aprila 1798 je prišel v Ljubljano c. kr. solitrski mojster Adam Köck s certifikatom in izrecnim priporočilom dvornega vojnega sveta. Kappus je svetoval magistratu, naj mu odstopi zemljišče za gajskim hribom za postavitev solitrarne. Magistrat mu je to dovolil proti priznavalnini letnih 24 kraj-carjev.²² O tej solitrarni vemo le toliko, da

je obstajala do francoske okupacije leta 1809.²³ Morda se nanaša na to solitrarno ohranjeni načrt »razpadajočega skladišča solitra«, datiranega 24. decembra 1814, ki je bilo na zemljišču križniškega reda.²⁴ Skladišče in smodnišnica sta morala biti nekje ob Gradaščici, kjer je imel križniški red svoje pristave.

Tudi v Napoleonovi Iliriji so bile smodnišnice pod kontrolo komisarja za smodnik. Novembra 1809 je bil »administrator stop za smodnik« Maks Čerin, bržkone iz družine, ki je že leta 1638 dobavljala magistratu smodnik.²⁵ Ta je prevzel 15. januarja 1813 smodnišnico v Šent Lenartu in 4. marca 1813 ono v Sostrem, ki sta bili last Kappusove konkurzne mase. Ob tej priliki je bila ocenjena njihova vrednost. 17. februarja 1813 je omenjena tudi smodnišnica v Ljubljani, ki naj bi se ocenila. To je bila brez dvoma prejšnja Kappusova in pozneje opuščena mestna solitrarna. Junija istega leta se omenja tudi smodnišnica na pristavi nemškega viteškega reda, kar se nanaša bržkone na opuščeno solitrarno Adama Köcka.²⁶

Po restavraciji je bil zopet imenovan avstrijski inšpektor za smodnik in soliter v Ljubljani. Podoba je, da ni bila ne v Ljubljani ne v okolici nobena smodnišnica v obratu. Dne 6. novembra 1813 je dobil upravitelj Kappusove konkurzne mase nalog, naj obe smodnišnici izven Ljubljane, ki nista obratovali, spravi v obrat ali pa naj sporoči ovire, ki bi to onemogočale. Kranjski rudniki so dobivali takrat potreben smodnik iz državnega skladišča v Šent Vidu na Koroškem. Meseca novembra 1813 je zaprosil Jože Thoman za dovoljenje, da bi postavil solitrarno pri »zidanem mostu« (torej pri Dolenjskem mostu) v Ljubljani. Dovoljenje je dobil, ker je omenjena leta 1814 Thomanova solitrarna v krakovskem predmestju. Toda že leta 1818 je govora le o Thomanu kot »bivšem« fabrikantu solitra, ki je iz Ljubljane izginil neznan kam. Pač pa se omenja leta 1820 Jože Brecelj (tudi Breceljnik) kot izdelovalec solitra v Ljubljani.²⁷ Pozneje se taki obrati v Ljubljani ne omenjajo več.

Pač pa so obstajale še vedno smodnišnice v okolici Ljubljane, in sicer v Zadvoru, v Dobrunjah in v Sostrem. Vse so bile na ozkem prostoru med Dobrunjami in Sostrim. Pri teh smodnišnicah je prišlo večkrat do eksplozije, in sicer 24. junija 1819 v Zadvoru, pri čemer je dobil mojster hude opekline. Ista smodnišnica se je razletela

dne 18. marca 1820 in 15. marca 1824.²⁸ Sledele so eksplozije 10. aprila 1838 v Zadvoru, leta 1842 v Dobrunjah in leta 1852 eksplozija smodnišnice med Zadvorom in Sostrim.²⁹

Leta 1884 je eksplodiralo 84 kg smodnika v državnih stopah za smodnik v Zadvoru na Dobrunjici, pri čemer so bile stope popolnoma razdejane in uničene.³⁰ Zanimivo je, da še leta 1838, torej po 50 letih, ni bil zaključen konkurzni postopek nad Kappusovo imovino. Po končani likvidaciji je prevzela prejšnje Kappusove smodnišnice izven Ljubljane država. Da so bile v Napoleonovi Iliriji v obratu, sledi iz dejstva, da je dobila konkurzna masa leta 1818 izplačanih 1621 goldinarjev kot najemnino, ki so jo dolgovali Francozi za uporabo teh smodnišnic.³¹

Kot v vseh drugih industrijskih panogah so se morali tudi pri izdelovanju solitra in smodnika umakniti mlini in stope večjim tovarniškim obratom. V Trstu je ustanovil Franc Gosleth leta 1841 podjetje, za katero je dobil deželno tovarniško koncesijo pod imenom »C. kr. privilegirana rafinerija solitra«. Leta 1859 je prenesel to tovarno v Hrastnik.³² Leta 1853 je bil odpravljen državni monopol za soliter, ostal pa je v veljavi za proizvodnjo in razpečavanje smodnika.³³ Največji pomen pa je dosegla državna smodnišnica v Kamniku, za katere postavitev je kupila generalna direkcija artilerije na Dunaju od Edmonda Andriolija leta 1853 posestvo Kacenberg s fužinami.³⁴ Zgraditev tovarne se je zavlekla kljub temu, da je sam cesar izrazil oktobra 1856 željo, da bi se nameravana postavitev smodnišnice čimprej izvršila.³⁵ Zidanje objektov in vodnih naprav je trajalo več let. Šele leta 1871 je začela smodnišnica redno obratovati³⁶ in služi še danes potrebam naše države.

OPOMBE

1. Drž. a. LRS Gubern. a. fasc. 39 1797 Nr. 3988. Mestni a. Reg I, fasc. 151. — 2. Drž. a. LRS Gubern. a. 1819 fasc. 21 — 1 Nr. 1472. Registri gubern. a. 1827 in 1828 (spisi so škartirani). — 3. Drž. a. LRS Vicedom. a. I 158. — 4. Mestni a. I. 151. — 5. Ivan Vrhovnik, Trnovska župnija, str. 87. — 6. Mestni a., Knjige izdatkov cod. XIII 1652, 1654, 1655, 1657, 1658, 1659, 1644 priloga 22, 1644—1651, 1647 priloga 45, 1655, 1657, 1665, 1665, 1670, 1671, 1672, 1679. Gemeiner Stadt Laibach Cammer Zins Urbarium cod. XVI 1645, 1648, 1649, Sodni protokoli 1665. — 7. Mestni a. cod. XVI/18 (1684). — 8. Mestni a., Knjige izdatkov 1712 fol 59 in 1725 fol 64. — 9. Mestni a., Knjige izdatkov 1712 fol 59, 1716 fol 71, 1725 fol 65, 1725 fol 64, 1752 fol 72, Handurbarium Codex XVI fol 67, 74 in 86. — 10. Vrhovnik n. o. m., str. 88. — 11. Mestni a., Knjige izdatkov cod. XIII 1699, 1710.

1716, 1718, 1725, 1726, 1732 priloga 4, 1735, 1740 fol 8. — 12. Drž. a. LRS Vicedom a. I 138. — 13. Drž. a. LRS Vicedom a. I 93. — 14. Drž. a. LRS Stan. a. fasc. 316, 522, 556, 586; Reigersfeld XIX Kranjske stanovske zadeve 1742, 1744. — 15. Drž. a. LRS Stan. a. fasc. 556, Gub. a. 1809 fasc. 5 Nr. 3741. — 16. Mestni a., Knjige izdatkov 1745, 1746, 1748, 1749, 1750, 1751, 1755, 1756, 1757, 1758, 1759, 1760, 1762, 1765—1775. — 17. Mestni a., sodni protokoli 28. maja 1756. — 18. Drž. a. LRS, Commercien Commission P. Nr. 16. Andrejka navaja (Kronika III str. 132) pomotoma, da je bila ljubljanska smodnišnica postavljena leta 1774. — 19. Mestni a. Reg I fasc. 163. Prim. tudi Hermann, Reisen II str. 111 in 119. — 20. R. Andrejka, Kronika III, str. 132. — 21. Schematismus für das Herzogtum Krain 1795 str. 87 in 88 in Instanzschematismus im Herzogtum Krain 1796 str. 92. — 22. Mestni a. Reg I fasc. 151. — 23. Drž. a. LRS, Gub. a. 1814 Nr. 1194. — 24. Drž. a. LRS, načrti, mapa 35. — 25. Drž. a. LRS, Gub. a. 1809 fasc 5 Nr. 3741. — 26. Mestni a. Reg I fasc. 165 LXIII; A. Aškerc, »Slovenski akti iz mestnega arhiva ljubljanskega« v Izvestju

Muz. društva za Kranjsko 1904, str. 172. — 27. Drž. a. LRS Gub. a. 1813 Nr. 584, 585, 810 in 1121, Intelligenzblatt zur L. Z. 1818 Nr. 31, 1821 Nr. 1, Mestni a. Reg I fasc. 200. — 28. Drž. a. LRS Gub. a. fasc. 19 Reg Zahl 181 Nr. 8484, fasc. 11 1819 Reg Z 390 Nr. 3759, 1824 fasc. 11 Nr. 17/5945. — 29. Gub. a. 1838 fasc. 11/537, 1842 fasc. 12—32, nam. a. repertorij. — 30. Drž. a. LRS Präsidiale 1884 Nr. 3021. — 31. Drž. a. LRS Gub. a. fasc. 25 Nr. 13620. — 32. Bericht der Grätzer Handels u. Gewerbekammer 1837—59 str. 46 in 143, Bericht über die Ausstellung London 1851 str. 69 in 93. — 33. Handwörterbuch der Staatswissenschaften geslo »Pulver«. — 34. Drž. a. LRS, namestniški a. fasc. 36 Abt. 4. — 35. Drž. a. LRS namestniški a. Präsidiale 1856 Nr. 3871, fasc. XIII. R. Andrejka, »Znameniti slovenski trgovci«, Trgovski Tovariš 1936, navaja pomotoma, da je bila smodnišnica sezidana med leti 1853 in 1854. — 36. Statistično poročilo trgovsko-obrtniške zbornice v Ljubljani za leta 1870 str. 297—299. Ni torej točna navedba Lakatoša (Industrija Slovenije str. 89), da je bila smodnišnica osnovana leta 1860.

90-LETNI JUBILEJ GORENJSKE PROGE

JOZE JENKO

III

(Konec)

NEKAJ MISLI O KONCESIJAH IN GARANCIJAH

V prednjem odstavku sem govoril o dovoljenjih za pripravljalna dela in gradnje železnic. Za razumevanje te faze v nastajanju železniške zgodovine moramo poznati posamezna obdobja. Nekateri zgodovinarji jih poznajo po šest, drugi zopet manj. Vendar je snov posneta skoraj povsem enako.⁷⁶ V tretji številki Kronike 1959 sem v članku Ob stoletnici proge Pragersko—Kotoriba (Vel. Kaniža—Budimpešta) že pojasnil tri obdobja. V sestavku o gorenjski železnici moram obravnavati še zadnje periode, ker jih ni nobena od slovenskih železniških prog prehodila do razpada avstro-ogrške monarhije, kakor naša jubilarntka.

Koncesije je izdajalo pristojno ministrstvo za javna dela in obrtnijo v sporazumu z notranjim ministrstvom ter komisijo za obrambo brez pristanka poslanske skupščine;⁷⁷ s soglašanjem parlamenta pa prvič 5. oktobra 1863.⁷⁸ Toda kljub temu ni bilo med posameznimi bogataši in kapitalističnimi družbami pravega zanimanja. Tudi bogati načrti nove železniške mreže v letu 1854 in tudi 10 let pozneje niso vžigali. V prvi novi mreži 10.000 km, v kateri so bile včrtane v Sloveniji štiri proge: Maribor—Velika Kaniža, Št. Peter—Reka, Maribor—Celovec in Celovec—Beljak—Udine

(Videm), niso bile privlačne.⁷⁹ Ravno tako tudi drugi načrt z 921.77 milj dolžine z izdatki okoli 684 milijonov gold. ni bil vabljev, čeprav je bilo predvidenih na jugoslovanškem delu 133.71 milj v vrednosti 91.7 milijonov gold. novih prog.⁸⁰ Po nalogu trgovskega ministrstva poleti 1864 izdana spomenica za sestavo novega načrta železniških zvez je bila drugod z zanimanjem sprejeta. Le kranjska vojvodina je pogrešala v programu našo gorenjsko progo. Tudi drugod so ugibali, za katere projekte in pod kakšnimi pogoji bodo dovoljene in podeljene koncesije.

Novi koncesijski zakon od 14. septembra 1854 je predvideval, da mora imeti vsaka javna prometna naprava dvojno koncesijo. Prva je dovolila pripravljalna dela, ki so lahko trajala 1—5 leta, privoliti vanje pa je moral tudi vladar. Stroške za pripravljalna dela utrpi podjetnik-prosilec. Toda tako dovoljenje še ne da nobene prednostne pravice za gradnjo železnice. Za gradbeni pristanek pa ni bilo vabljevih pobud, posebno ne v revnejših in neindustrializiranih pokrajinah. Podjetnik je lahko zgubil vse premoženje. Več zanimanja bi bilo za načrtovane proge takrat, če bi država prevzela pripravljalna dela in jih z načrti brezplačno izročila posameznim udeležem